

TOLMIROS SKAPANEAS
HOMENAJE AL PROFESOR
KOSTAS A. DIMADIS

ΤΟΛΜΗΡΟΣ ΣΚΑΠΑΝΕΑΣ
ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗ
ΚΩΣΤΑ Α. ΔΗΜΑΔΗ

Edición de
Isabel García Gálvez y Olga Omatos Sáenz

Vitoria-Gasteiz

2012

© DE ESTA EDICIÓN:
Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos
Vitoria-Gasteiz

TÍTULO ORIGINAL:

Isabel García Gálvez-Olga Omatos Sáenz (eds.), *TOLMIROS SKAPANEAS. Homenaje al profesor K. A. Dimadis / ΤΟΛΜΗΡΟΣ ΣΚΑΠΑΝΕΑΣ. Αφιέρωμα στον καθηγητή Κ. Α. Δημάδη*. Vitoria-Gasteiz, Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos, 2012.

COLABORA: *Susana Lugo Mirón*

MAQUETACIÓN: *Isabel García Gálvez y Augusto de Bago*

ISSN: 1137-7003

DEPÓSITO LEGAL: Gr. 82-97

Ninguna parte de esta publicación, incluido el diseño de la portada, puede ser reproducida, almacenada o transmitida por ningún medio, ya sea eléctrico, mecánico, óptico o reprográfico, sin permiso previamente expreso de las editoras.

Μεταξύ μυθοπλασίας και Ιστορίας: Ο Έλλην πειρατής του Στέφανου Ξένου

Βικτωρία Χατζηγεωργίου-Χασιώτη
Θεσσαλονίκη

Τη θέση που κατέχει ο Στέφανος Ξένος (1821-94) στην ιστορία της νεοελληνικής πεζογραφίας την οφείλει στα εκτενή του μυθιστορήματα¹. Τα μικρότερα κείμενά του, από τα οποία τα περισσότερα πρωτοδημοσιεύτηκαν στον *Βρεττανικόν Αστέρα* –την εικονογραφημένη εφημερίδα που εξέδωσε αρχικά (1860-62) στο Λονδίνο και στη συνέχεια (1891-92) στην Αθήνα²– δεν έχουν ακόμα προσελκύσει το ενδιαφέρον των γραμματολόγων μας. Πιστεύω, ωστόσο, ότι η εικόνα για το έργο του ιδιόμορφου αυτού Έλληνα πεζογράφου θα ήταν λειψή, αν δεν προσμετρηθούν στις συγγραφικές του επιδόσεις και τα μικρότερα σε έκταση πεζογραφήματά του, προπάντων εκείνα που δεν αξιοποιήθηκαν αργότερα ως επιμέρους κεφάλαια στα μυθιστορήματά του³. Στην κατηγορία αυτή ανήκει και η ιστορική νουβέλα του «Ο Έλλην πειρατής», που συμβαίνει να είναι και το πρώτο χρονολογικά από τα τρία σχετικά σύντομα διηγήματα που ο Ξένος παρουσίασε στον *Βρεττανικόν Αστέρα*⁴.

«Ο Έλλην πειρατής» δημοσιεύτηκε το 1861 ανώνυμα (όπως όλα σχεδόν τα κείμενα του Ξένου της λονδρεζίκης περιόδου του *Βρεττανικού Αστέρος*). Ωστόσο, πρόκειται αναμφισβήτητα για έργο δικό του, όπως φαίνεται όχι μόνο από τα εσωτερικά, φιλολογικά του χαρακτηριστικά, αλλά και από μιαν επώνυμη επανέκδοσή του (σε 44 σελίδες) στην Αθήνα το 1874 (όταν ο Ξένος βρισκόταν ακόμα στο Λονδίνο), σε χωριστό φυλλάδιο,

που επιμελήθηκε ο τότε «τελειόφοιτος της Νομικής» Κωνσταντίνος Παπαμιχαλόπουλος (και στην οποία θα κάνουμε στο εξής τις παραπομπές μας με τη βραχυγραφία ΕΠ)⁵. Ακολούθησε μια ακόμα 46σέλιδη επανέκδοση του 1880 (κατευθείαν από τον Βρετανικόν Αστέρα), τη φορά αυτή με τα αρχικά «Σ. Ξ.» και με μια φράση στο σύντομο προλογικό σημείωμα του εκδότη/τυπογράφου Α. Κακαγιάννη, που δεν αφήνει αμφιβολίες για την ταυτότητα του συγγραφέα (που είχε στο μεταξύ εγκατασταθεί μόνιμα στην Αθήνα)⁶.

Αξίζει ίσως να σημειωθεί εδώ ότι ο επιμελητής της έκδοσης του 1874 Παπαμιχαλόπουλος βρήκε την ευκαιρία στον πρόλογό του όχι μόνο να εγκωμιάσει τον Ξένο, αλλά και να αιτιολογήσει την πρωτοβουλία του: «Μετατυπῶν, γράφει, ἐν ἰδιαίτερω τεύχει τὸν τερπνὸν καὶ ἅμα ἀνδροπρεπῆ Ἑλληνα πειρατὴν, νομίζω ὅτι παρέχω τῷ κοινῷ μικρὰν ἀνεπίψογον ὑπηρεσίαν», επειδή με τον τρόπο αυτόν θα «λάβῃ εὐρυτέραν κυκλοφορίαν» το «κεκλεισμέ-

¹ Χατζηγεωργίου-Χασιώτη 1996, 378-400. Για τις επιχειρηματικές του δραστηριότητες, βλ. της ίδιας, 2007, 319-327.

² Χατζηγεωργίου-Χασιώτη 2001, 152-164.

³ Όπως έγινε π.χ. με τα «Μία ατομική ανάλυσις» και «Μουκτάρ και Φροσύνη», που ενσωματώθηκαν, με αρκετές παραλλαγές, στην «ιστορική μυθιστορία» *Αλή πασσάς*: Χατζηγεωργίου-Χασιώτη 2005, 275-282.

⁴ «Ο Έλλην πειρατής», *Ο Βρετανικός Αστήρ* [στο εξής: ΒΑ], τόμ. 2, αριθ. 41 (18) 378-379, αριθ. 42 (25 Απρ. 1861), 400-403, «Περί του πτωχοπρέσβευς. Ιστορικών επεισόδιον εκ των χρονικών της Σερβίας», ΒΑ, τόμ. 3, αριθ. 58 (8 Αυγ. 1861) 83, και «Αντώνιος Μελιδώρης. Διήγημα εκ της ιστορίας της ελληνικής επαναστάσεως», ΒΑ, *αυτόθι*, αριθ. 60 (22 Αυγ. 1861) 118-119, 122.

⁵ Ξένος 1874. Ο Κωνσταντίνος Παπαμιχαλόπουλος (1852-1923) δεν ήταν τυχαίο πρόσωπο: Ήταν γνωστός δημοσιογράφος, συγγραφέας ιστορικών και περιηγητικών έργων και πολιτικός, με αρκετές δημοσιεύσεις στο ενεργητικό του.

⁶ «Τό ακόλουθον ιστορικόν διήγημα, ὀφειλόμενον εἰς σπουδαῖον κάλαμον ὁμογενοῦς, συγγράψαντος ἱστορικά μυθιστορήματα τῆς ἐποχῆς τῶν γενναίων τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως κατορθωμάτων, ἀνατυπώσαντες χορηγοῦμεν εἰς τό φίλον κοινόν, προσφέροντες ἀνάγνωσμα τερπνόν ἅμα καί περιέργον»: Ξένος, 1880, 1. Το ότι η τρίτη αυτή έκδοση αποτελεί ανατύπωση από τον ΒΑ και όχι από το φυλλάδιο του 1874 προκύπτει από ορισμένες ενδείξεις, όπως π.χ. από τη χρήση των εισαγωγικών («...») στους διαλόγους –ο Παπαμιχαλόπουλος χρησιμοποίησε παύλες (–), αλλά και άλλες μικρολεπτομέρειες (όπως π.χ. την απόδοση με πεζά των δυο τελευταίων λέξεων του αφηγήματος, οι οποίες στην έκδοση του 1874 δίνονται με κεφαλαία: «ΜΑΝΟΥΗΛ ΠΕΙΡΑΤΗΣ»). Είναι πιθανόν η αναγραφή μόνον των αρχικών του συγγραφέα να οφείλεται στο γεγονός ότι τη χρονιά της έκδοσης το όνομα του Ξένου είχε συνδεθεί με ένα διπλωματικό και πολιτικό σκάνδαλο, που είχε προκαλέσει σάλο στην κοινή γνώμη: Β. Χατζηγεωργίου-Χασιώτη 1990, 147-161.

νον ἐν τῷ ὀγκῶδει ἐκείνῳ περιοδικῶ» (στον *Βρεττανικόν Αστέρα*) «ἑλληνικόν αὐτό προῖόν, ἄλλο τι ἀπόβρασμα τῆς ἐκτεθηλυμένης εὐρωπαϊκῆς μυθιστοριογραφίας, ἐξ ἐκείνων, ἅπερ πολλοὶ τῶν ἐν ἡμῖν λογίων (τίς οἶδε διατί) ἔσπειραν εἰς τὰς τάξεις τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας» (ΕΠ, 5)⁷.

Ἡ υπόθεση τοῦ *Έλληνοσ πειρατοῦ* τοποθετεῖται ἀπὸ τον συγγραφέα «περὶ τὰ τέλη τῆς δεκάτης ἐβδόμης ἑκατονταετηρίδος», ἀλλὰ, ὅπως θα δούμε, ἐπεκτείνεται και στα πρώτα χρόνια του 18^{ου} αἰῶνα. Βασικός θεματικός καμβάς τοῦ πεζογραφήματος εἶναι ὁ ἐρωτας δυο νέων που ζοῦν στη Χίο: τοῦ 25χρονοῦ Μανουήλ και τῆς 19χρονης Ειρήνης. Ὁ πρώτος θα ἐμφανιστεῖ ἀρχικά ὡς «νέος πλοίαρχος Έλληνοσ» και ἐμπορευόμενος, ἀλλὰ θα ἀποκαλυφθεῖ στο τέλος ὅτι ἦταν πειρατής που ἀσχολοῦνταν με «τό ἀνόσιον ἀνθρωπεμπόριον..., ἀπεχθές καὶ βδελυκτόν εἰς τούς ναύτας χριστιανούς τοῦ πληρώματος τοῦ πλοίου του» (ΕΠ, 11). Ἡ Ειρήνη, που δεν ἐμαθε, παρὰ μόνο ὅταν ἦταν πια πολὺ ἀργά, τον ἀληθινὸ ρόλο του ἀγαπημένου τῆς, ἐμφανίζεται στο διήγημα ὡς «καταγωγῆς ἴσως ἑλληνικῆς, ὡς ἐμαρτύρουν τό ἐντελές τοῦ προσώπου σχῆμα, οἱ μέλανες ὀφθαλμοί, ἡ χροιά, ἡ μορφὴ καὶ ὁ ἱματισμός» (ΕΠ, 7).

Ἀλλὰ ἡ ἀναφορὰ σε ἑλληνικὴ καταγωγὴ τῆς Ειρήνης ἐρχεται σε ἀντίθεση με το γεγονός ὅτι ἦταν ἡ ἀγαπημένη ἀνεψιά ἐνός προσώπου που ἀπὸ το ὄνομα («Ἀβιδήκ»), ἀλλὰ και ἀπὸ τα ἱστορικὰ στοιχεῖα με τα ὁποῖα θα τον συνδέσει ὁ Ξένος (και για τα ὁποῖα θα γίνεῖ ἀναλυτικότερα λόγος πιο κάτω) δεν μπορεῖ παρὰ να ταυτιστεῖ με μια γνωστὴ προσωπικότητα τῆς ἐποχῆς: τον Ἀρμένιο πατριάρχη τῆς Κωνσταντινούπολης (1702-1703, 1704-1706) Avedik A' Endokiatsi (1657-1711)⁸. Ἡ μνεῖα ἐπίσης (ΕΠ, 24) του ἀνώνυμου πατέρα τῆς Ειρήνης, «τοῦ ἀδελφοῦ, τόν ὁποῖον ὁ Ἀβιδήκ τοσοῦτον ἠγάπα», που ἦταν θαμμένος σε κάποιον λόφο στη Χίο, ἐνισχύει και πάλι τὴν ἀρμενικὴ τῆς καταγωγῆ. Εἶναι ἐπίσης περίεργο που ὁ συγγραφέας δεν ἀναφέρεται ρητὰ

⁷ Πρὸβλ. Βουτουρῆς 1995, 51-52. Με βάση τον πρόλογο αὐτόν ὁ Μαστροδημήτρης 1974, 16, κατατάσσει τον *Έλληνα πειρατή* στα λαϊκὰ μυθιστορήματα. Για τις ἀντιδράσεις στις μεταφράσεις γαλλικῶν κυρίως λαϊκῶν μυθιστορημάτων (τις ὁποῖες υπαίνισσεται ὁ Παπαμιχαλόπουλος) πρὸβλ. Μουλλάς 1993, 65-66· πρὸβλ. του ἴδιου 1998, 116 κ.ε., Ντενίση 1995, 15-16, και Tonnet 2001, 97-98.

⁸ Για τὴ θυελλώδη ποιμαντορία του Avedik (που διαδέχτηκε τον Minas Γ', 1698-1702) στον ἀρμενικὸ ἀποστολικὸ πατριαρχικὸ θρόνο τῆς Κωνσταντινούπολης και (για ἓνα διάστημα) και τῆς Ἱερουσαλήμ, βλ. πρόχειρα Tournebize, 1930, σσ(ήλες) 328-330.

στην ιδιότητα του θείου της Ειρήνης, αλλά τον χαρακτηρίζει απλώς (ΕΠ, 10) ως «επίσημον κληρικόν»,

ὅστις εἶχεν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως καταφύγει εἰς τὴν νῆσον Χίον, κατατρεχόμενος ὑπὸ τῶν ἐν τῇ πρωτευούσῃ ἐκεῖνη Ἀρμενοκαθολικῶν καὶ Ἰησοιτῶν, ὑποστηριζόμενων ὑπὸ τοῦ Feriol [!], μαρκεσίου τῆς Argental, πρέσβεως τῆς Γαλλίας παρὰ τῇ Οθωμανικῇ Πύλῃ.

264

Ὅπως θα δούμε και πιο κάτω, τα αναφερόμενα στον Charles de Ferriol, μαρκήσιο d'Argental (1652-1722), πρεσβευτή του Λουδοβίκου ΙΔ' (1643-1715) στην Κωνσταντινούπολη στα 1699-1711, και γνωστό μεταξύ άλλων και για την απροκάλυπτη στήριξή του (διπλωματική και οικονομική) στους Ιησουίτες και τους «ενωτικούς» Αρμενίους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, είναι ιστορικά τεκμηριωμένα⁹. Προφανώς, ο Ξένος, για να στηρίξει την ελληνική καταγωγή της Ειρήνης και τον δεσμό της με έναν «γενναίον Έλληνα», κατέφυγε στην ασάφεια ως προς την αρμενική της εθνικότητα¹⁰.

Στην υπόθεση του έργου κεντρική θέση κατέχει η κρυφή αντιπαλότητα του Αβιδήκ με τον φτωχό και άσημο Μανουήλ, επειδή ο πρώτος, εξαιτίας της «ιεραρχικής αὐτοῦ λαμπρότητος, τοῦ πλούτου καὶ τῆς δυνάμεως», δεν τον ήθελε για σύζυγο της ανεψιάς του. Τα κριτήρια αυτά σημειώνονται από τον συγγραφέα, με μια έμμεση και πάλι αναφορά στην εθνικότητα της Ειρήνης (ΕΠ, 9, 25):

Αἱ ἄλλαι νεάνιδες τῆς νήσου [λέει η Ειρήνη στον Μανουήλ]
φθονοῦσι τὴν λαμπρὰν τύχην μου, ὡς οὐσῆς ἀνεψιάς πλου-

⁹ Η βιβλιογραφία είναι μεγάλη. Στις ενέργειες του Ferriol υπέρ των ουνιτών Αρμενίων αναφέρεται λακωνικά ο Frazee 1983, 178 κ.ε. Ένα μέρος των σχετικών πηγών αξιοποίησε, ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, ο Topin 1870, 141, 160 κ.ε. Πρβλ. Kevorkian 1985, 333-371 (για τον Avedik, βλ. 346-351).

¹⁰ Ας σημειωθεί ότι ο Ξένος περιέλαβε στο καλειδοσκόπιο των ηρώων του μυθιστορηματός του *Ὁ Διάβολος ἐν Τουρκία* (1892, 105 κ.ε., 126 κ.ε., 144 κ.ε., 309 κ.ε., 398 κ.ε.), και δυο πρόσωπα, που εμφανίζουν κάποια αντιστοιχία με τον Αβιδήκ και την ανεψιά του: τον επίσης κακότυχο αρμένιο πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης Αμβρογλους –που απηχεί μάλλον τον Αβραάμ Α' (1813-1815)– και την ανεψιά του Κιουλκαδίν, που παντρεύτηκε τον Βρετανό λόρδο George Gordon, σε μια πιθανή προσαρμογή στο μυθιστόρημα της ιστορίας του γάμου (στην Κωνσταντινούπολη το 1816) του Σκωτσέζου φιλέλληνα Thomas Gordon (1788-1841) με την ελληνοαρμένια Βαρβάρα Κανά, τη μετέπειτα (1841) βαρονέσσα de Sedaïges (Dakin 1955, 28).

σίου θείου, αγαπώντος με ως ιδίαν αὐτοῦ θυγατέρα, καί φαντάζονται ὅτι θέλω μίαν ἡμέραν ὑπανδρευθῆ εὐγενῆ τινα τοῦ ἔθνους μας... Ἀλλοίμονον! [αναφωνεῖ ὁ Μανουήλ, ὅταν ἡ αγαπημένη του τον συμβουλεύει νὰ προσεγγίσει τον θεῖο της], ποῦ και πῶς νὰ πράξω, τοσαύτης ὑπαρχούσης διαφορᾶς μεταξύ τῆς ὑψηλῆς καί ἐνδόξου αὐτοῦ θέσεως καί τῆς ταπεινῆς καί ἀδόξου ἰδικῆς μου;

Ἡ αντιπαλότητα ἐκείνη εἶχε και ἄλλη διάσταση, την οποία ὠστόσο αγνοοῦσαν και ὁ Ἀβιδῆκ και ἡ Εἰρήνη (αφού και οἱ δυο δεν υποπτεύονταν τον διπλό ρόλο τοῦ Μανουήλ): Ὁ φόβος του «βαθυπλούτου» Ἀβιδῆκ νὰ χάσει την παρουσία του σε μίαν ἀπό τις συχνές ἐπιδρομές του ἀνώνυμου Ἑλληνα πειρατή στη Χίο, τον ἀνάγκασε νὰ μηχανεύεται ποικίλους τρόπους για νὰ παγιδέψει τον παράτολμο ἐπιδρομέα. Ὡστόσο, ὁ Μανουήλ κατάφερε συνεχῶς νὰ ξεφεύγει τῆ σύλληψη, ἐπειδή ἦταν ἐνημερωμένος για τα σχέδια του Ἀβιδῆκ ἀπό τις συζητήσεις που εἶχε με την ἀνυποψίαστη ἀνεψιά του. Τελικά, ἡ Εἰρήνη μετατράπηκε ἀθελά της σε πληροφοριοδότη του ἐραστή της για τις κινήσεις του θείου της με μοιραίες συνέπειες και για τους τρεις.

Ἀλλά τα πράγματα δεν ἔμειναν ὡς ἐκεῖ: Ὁ Μανουήλ, μετὰ ἀπό μία σειρά ἐπιτυχημένες πειρατικές ἐπιδρομές («ἀνδραγαθήματα») στα παράλια της Χίου, ἔπεσε τελικά στα χέρια των Ὀθωμανῶν (και μάλιστα ὕστερα ἀπό καταγγελία Ἑλλήνων ναυτικών), μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη και ρίχτηκε στις φυλακές του Ἐπταπυργίου, ὅπου και περίμενε ἀπό μέρη σε μέρη τον δημόσιο ἀπαγχονισμό του. Ἀλλά και πάλι ἡ δραματικότητα (και ἡ πολυπλοκότητα) τῆς ἀφήγησης πήρε ἄλλη τροπή, ὅταν ὁ Ἑλληνας πειρατής βολιδοσκοπήθηκε ἀπό τον Γάλλο πρεσβευτὴ νὰ ανταλλάξει τῆ ζωὴ τῆ δικῆ του και των συντρόφων του με τῆ συμμετοχὴ του σε ἕνα πρωτοφανές (για τα διπλωματικά δεδομένα τῆς ἐποχῆς) σχέδιο ἐξουδετέρωσης του θείου τῆς Εἰρήνης: τῆν ἀπαγωγὴ τοῦ Ἀβιδῆκ ἀπό τῆ Χίο και τῆν κρυφὴ μεταγωγὴ του στη Γαλλία (ΕΠ, 33).

Και πραγματικά, ὁ Μανουήλ ἐκτέλεσε με «επαγγελματικὴ ευσυνειδησία» τῆν ὑπόσχεσή του. Και ὄχι μόνον αὐτό· πήρε στο καράβι του, με το οποίο μετέφερε τον δύστηνο ιεράρχη στη Μασσαλία, και τῆν Εἰρήνη, τῆν ὁποία μάλιστα παντρεύτηκε σε ἕνα διάλειμμα του ταξιδιῶν τους στην Κορώνη. Ἡ ἀνεψιά βέβαια του Ἀβιδῆκ αγνοοῦσε, κατὰ τῆν πρώτη τουλάχιστον φάση του ταξιδιῶν, το μυστηριώδες ἀτομο που ὁ αγαπημένος τῆς κρατοῦσε κλεισμένο στην πυριτιδαποθήκη του καραβιῶν του. Ὡστόσο, σύντομα, ὅταν το καράβι ἄρχισε νὰ πλέει ὄχι προς τῆ Χίο (ὅπως νό-

μισε η Ειρήνη), αλλά δυτικά, προς τη Μασσαλία, φάνηκε πώς το μυστικό δεν θα μπορούσε να κρατηθεί για πολύ: Πιεζόμενος από τις ερωτήσεις της γυναίκας του, ο Μανουήλ της αποκάλυψε ότι το πρόσωπο, που η Ειρήνη γνώριζε «ως άτρομητόν τινα Έλληνα ναύτην, περιπλέοντα τό Αιγαίον δι' έμπορικούς τάχα σκοπούς, καί καταφρονούντα τούς περιστοιχούντας κινδύνους πάντα θαλασσοπορούντα επί τής άχανούς άβύσσου... ως έντιμον διώκτην τής τύχης», δεν ήταν άλλος από τον τρομερό εκείνο πειρατή, «όστις επί πολύ έκάκωσε τό Αιγαίον» (ΕΠ, 41). Και μετά την πρώτη εκείνη αποκάλυψη, που προκάλεσε στιγμιαία μόνο κατάρρευση της Ειρήνης (η οποία υποσχέθηκε να ακολουθήσει τον άνδρα που αγαπούσε, εφόσον αυτός της υποσχέθηκε να σταματήσει οριστικά τις πειρατικές του εξορμήσεις), ακολούθησε αμέσως η δεύτερη και συνταρακτικότερη: Ο Μανουήλ, αφού πρώτα εξασφάλισε την υπόσχεση της γυναίκας του ότι ήταν έτοιμη να υποστεί ό,τι της είχε επιφυλάξει η μοίρα («πᾶν ό,τι πέρωται μοι έν τῷ κόσμῳ τούτῳ»),

λαβών αυτήν από τής χειρός τήν ώδήγησεν προς τήν πυριδαποθήκην ... καί ή Ειρήνη μηχανικῶς πως εισήλθεν άμέσως εις τόν κοιτῶνα. Πρός δέ τήν θεάν, άφηκε φωνήν όξειαν, καί ήθελε πέσει χαμαί νεκρά, εάν ό Αβιδήκ δέν τήν ήρπαζεν εις τάς άγκάλας του.

– Καί σύ έδῶ! τή είπεν, άμα συνήλθεν ή Ειρήνη εις έαυτήν.

Καί σύ περιέπεσας εις τήν έξουσίαν τούτου τοῦ ληστοῦ τής θαλάσσης; (ΕΠ, 43).

Η αποκάλυψη όσων είχαν μεσολαβήσει, αλλά και οι παρακλήσεις της Ειρήνης να προκαλέσει «πολλάκις γονυκλιτί ... τό έλεος τοῦ συζύγου αυτής ύπέρ τοῦ τεθλιμμένου συγγενοῦς της», δεν εμπόδιζαν τον Έλληνα πειρατή να ολοκληρώσει το έργο που είχε αναλάβει: να παραδώσει τον Αβιδήκ στον φρούραρχο της Μασσαλίας, «διότι, αν καί πειρατής, ήτο όμως δίκαιος κατά τάς δοξασίας του». Ήταν μάλιστα παρών

κατά τήν έκτέλεσιν πράξεως, ή θεά τής όποίας καί αυτόν τόν πειρατήν συνεκίνησε. Κατά τάς όδηγίας τοῦ Ferriol, ό άρχηγός τής φρουράς είχε προβλέψει σιδηρούν προσωπίον, τό όποίον οί δύο στρατιῶται [οι έμπιστοι του φρουράρχου], προσαρμόσαντες εις τό πρόσωπον τοῦ δυστυχοῦς Ίεράρχου, ήσφάλισαν όπισθεν διά χαλυβδίνης ζώνης.

Η δραματική αυτή ενότητα του αφηγήματος (ΕΠ, 46) κλείνει με την αναχώρηση του Έλληνα πειρατή από τη Μασσαλία (με την

«ἀπόδειξιν παραλαβῆς» για την παράδοση του Αβιδήκ) και τη μεταγωγή τού θύματος «τῆς προδοτικῆς πολιτικῆς τοῦ μαρκεσίου» (του Ferriol) στο φρούριο Pignerol:

Ὁ Αβιδήκ μόνον ὀλίγας ἡμέρας ἐκρατήθη εἰς Μασσαλίαν, καθ' ἃς ἐλήφθη μεγάλη πρόνοια καί προφύλαξις, ὥστε νά μή τόν ἴδῃ ξένος, καί ἔπειτα μετακομισθεὶς ἐφυλακίσθη εἰς τό φρούριον Pignerol, ὁ 'σιδηροπροσωπιδωμένος ἄνθρωπος οὗτος'.

267

Ἡ ἱστορία συνεχίζεται με σύντομες αναφορές στην εγκατάσταση του Μανουήλ και της γυναίκας του στη Χίο, στη γέννηση του γιού τους, στον «μετά τινος εβδομάδας» θάνατο της Ειρήνης εξαιτίας της θλίψης για την τύχη του θείου της και στην επιστροφή του Μανουήλ στην «ζωηράν καί ποικίλην ζωήν τοῦ πειρατοῦ». Ὡστόσο, κατά τη νέα αυτή περίοδο της πειρατικής του δράσης, «ἔπαυσεν ἀπό τοῦ νά λεηλατῆ τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου καί διαρπάξῃ τὰ ὀθωμανικά πλοῖα»· πραγματοποιοῦσε επιδρομές «εἰς μόνας τὰς κατά τῶν εχθρικῶν μετά τῆς Ὑ. Πύλης σημαιῶν». Τέλος, ο Ξένος, για να δώσει προφανώς μεγαλύτερη αληθοφάνεια στην αφήγησή του, κλείνει το πεζογράφημά του καταθέτοντας και τον τρόπο με τον οποίο έγινε γνωστή η ιστορία του Αβιδήκ στους μεταγενέστερους (ΕΠ, 47-48):

Κατά δέ τήν ὥραν τοῦ θανάτου αὐτοῦ [του Μανουήλ] ἀνεκοίνωσε τό κατά τόν ἱεράρχην μυστικόν πρὸς τόν μονογενῆ αὐτοῦ υἱόν, ὅστις εἰσήλθεν ἔπειτα εἰς τήν ὑπηρεσίαν τῶν Βοεβόδων [!] τῆς Μολδαβίας, καί ἔκτοτε μέχρι τῆς σήμερον τό διήγημα τῆς τύχης τοῦ Αβιδήκ κατήλθεν διαδοχικῶς παρὰ πατρός εἰς υἱόν ἐν τῇ οἰκογενεῖα...

*

Ἡ υπόθεση του Ἑλληνοῦ πειρατοῦ ξεφεύγει ἀπό τα συνηθισμένα ιδεολογικά στερεότυπα των ἄλλων ἔργων του Στέφανου Ξένου. Καταρχὴν ως λογοτεχνικός χαρακτήρας ο πρωταγωνιστής του φαίνεται αρκετά μακριά ἀπό τις γνωστές και λίγο πολύ εξιδανικευμένες τότε βυρωνικές μορφές του ἑλληνα πειρατή-κουρσάρου, ὅπως π.χ. του Λάμπρου και της Χαϊδῆς, ὅπως αὐτές διαμορφώθηκαν στον *Don Juan* ἢ στον *Corsair*¹¹. Εἶναι ἐπίσης ἀποκομμένος και

¹¹ Για την ιστορική «καταγωγή» των μορφῶν αὐτῶν (ἀλλά ὄχι και για τη δική μας περίπτωσιν), βλ. Γεωργαντά 1992, 121 κ.ε. Θα πρέπει να σημειωθεί ὅτι το πρόσωπο της Χαϊδῆς συνδέεται, ἔστω και ἔμμεσα, με ἕνα ἀπό τα ἱστορικά

από τις άλλες λίγο πολύ «φιλελληνικές» αποδόσεις του θέματος. Ο Μανουήλ αποδεικνύεται σε πολλά αδίστακτος, που, για να σώσει τη ζωή του, αλλά κυρίως για να παντρευτεί την Ειρήνη, παραδίδει στους Γάλλους τον μοναδικό συγγενή της αγαπημένης του. Αλλά και η Ειρήνη, παγιδευμένη από την ψυχολογική πίεση του Μανουήλ να απαρνηθεί τον αγαπημένο της θείο για χάρη του έρωτά της και των δεσμών του πρόσφατου γάμου της, εμφανίζεται –παρά τους θρήνους της– να αποδέχεται με σχετική ευκολία ή έστω μοιρολατρικά την τερατώδη εκείνη ενέργεια του Μανουήλ· επιπλέον, γυρίζει μαζί του στη Χίο και του χαρίζει και έναν γιο, άσχετα αν λίγο μετά τη γέννηση του παιδιού τους «ό Μανουήλ τήν συνώδευσεν εις τόν τάφον» (ΕΠ, 47).

Είναι πιθανόν οι ηθικές και εθνικές αυτές αποκλίσεις από τον ελληνοκεντρικό ιδεαλισμό, που χαρακτηρίζει το συγγραφικό έργο του Ξένου, να οφείλονται στα λανθάνοντα πρότυπα από τα οποία άντλησε την έμπνευσή του. Δεν αποκλείεται να υπάρχει και εδώ (όπως και σε άλλα πεζογραφήματά του) μια –έστω και θεματική– επιρροή του Walter Scott (1771-1832). Ίσως να μην είναι εντελώς συμπτωματικό το γεγονός ότι η δράση του έλληνα πειρατή του Ξένου τοποθετείται, όπως προαναφέρθηκε, στα τέλη του 17^{ου} αιώνα, περίπου στην ίδια εποχή στην οποία ο Scott εντάσσει χρονικά και τον δικό του αντίστοιχο «ήρωα» στο μυθιστόρημα *The Pirate*, το έργο που, παρά τις αρχικά αρνητικές κριτικές, ανανέωσε το ενδιαφέρον για το πειρατικό-κουρσαρικό θεματολόγιο της ευρωπαϊκής πεζογραφίας¹². Εξάλλου, ο Clement Cleveland (ή Vaughan), ο ήρωας του Scott, απηχεί τη δράση ενός υπαρκτού ιστορικού προσώπου, του ριψοκίνδυνου πειρατή των νησιών Orkney, John Gow (1698-1725). Και ο Σκωτσέζος πειρατής, που έκρουβε επίσης την παράνομη δράση του κάτω από τον μανδύα ενός ειρηνικού εμπόρου, έδωσε κι αυτός όρκους αγάπης σε μια πλούσια, καλόκαρδη κόρη του νησιού, τη Minna, την οποία επιδίωκε να κάνει γυναίκα του μόλις αποκτούσε περιουσία. Ο Clement, όπως και ο Μανουήλ του Ξένου,

πρόσωπα του Έλληνα πειρατού: τον Γάλλο πρεσβευτή Ferriol, ο οποίος, με την «ελληνίδα» σκλάβια που απελευθέρωσε από το χαρέμι της Κωνσταντινούπολης, έδωσε την έμπνευση στον αβά Antoine François Prévost (1697-1763) για να πλάσει την πρωταγωνίστρια του μυθιστορήματός του *Histoire d'une Grecque moderne* (1740), όπου και θα πρέπει να αναζητήσουμε την ελληνίδα ηρωίδα του Byron. Για τη διασύνδεση αυτή βλ. Sainte-Beuve, 1846, 292-318· πρβλ. Jones 1987, 48-61.

¹² Δεν ήταν άλλωστε τυχαία η θεματική σχέση της *History of the Pirates* (από το 1719 κ.ε.) του Daniel Defoe (1661-1731) με το *The Pirate* του Scott· πρβλ. Moore 1941, 710-735 (βλ. κυρίως 727 κ.ε.).

συλλαμβάνεται, καταδικάζεται σε θάνατο, αλλά τελικά δεν εκτελείται: ανταλλάσσει κι αυτός τη ζωή του με υπηρεσία στο βρετανικό ναυτικό εναντίον των Ισπανών (σύμφωνα βέβαια με καθιερωμένη τακτική της εποχής)¹³. Και ο Ξένος έπλασε τον ήρωα του αφηγήματός του έχοντας υπόψη ιστορικά στοιχεία για υπαρκτά πρόσωπα, πιθανόν για τον πολυθρύλητο Έλληνα πειρατή, τον αποκαλούμενο «βασιλιά της Μήλου», Ιωάννη Κάψη (†1680), που κι αυτός έδρασε στο Αιγαίο (απολαμβάνοντας μάλιστα και κάποιας αποδοχής από τους συμπατριώτες του) στα ίδια σχεδόν χρόνια με τον Έλληνα πειρατή¹⁴.

269

Ωστόσο, στην περίπτωση του μεγάλου μυθιστορήματος του Scott και της μικρής ιστορικής νουβέλας του Ξένου οι αναλογίες, που είναι ούτως ή άλλως μικρές και έμμεσες, σταματούν μόνο στη σχετικά κοινή χρονική περίοδο και σε μερικές, ίσως συμπτωματικές ή στερεοτυπικές στα πεζογραφήματα του είδους αυτού ομοιότητες¹⁵. Στην περίπτωση όμως του Κάψη υπάρχει επιπλέον η κοινή (αλλά όχι ασυνήθιστη) και στους δυο πειρατές ταπεινή καταγωγή, η γεωγραφική γειτνίαση του χώρου της δράσης τους, η σκληρότητα των πράξεών τους, η συνεργασία τους (έστω και κάτω από διαφορετικές περιστάσεις) με τους Γάλλους και η κάτω από παρόμοιες συνθήκες σύλληψη και η φυλάκισή τους στις φυλακές τού Επταπυργίου της Κωνσταντινούπολης. Το γεγονός, πάντως, ότι ένας από τους ισχυρότερους «άρχοντες» της Μήλου, που ο Κάψης προσπάθησε να εξουδετερώσει, ονομαζόταν Αρμένης, θα πρέπει μάλλον να θεωρηθεί συμπτωματικό και να μην συσχετιστεί με τον Αρμένιο ιεράρχη του Ξένου¹⁶.

¹³ Τα ιστορικά στοιχεία για τον Gow παραθέτει ο ίδιος ο Scott στον πρόλογο του μυθιστορήματος του· βλ. την μάλλον περισσότερο προσιτή στον Ξένο εικονογραφημένη έκδοση του 1844: Scott, 1844, 318-321 (το μυθιστόρημα *The Pirate* από τη 317 κ.ε.).

¹⁴ Η πηγή από όπου θα μπορούσε να αντλήσει τις πληροφορίες του ο Ξένος για τη δράση τού Κάψη είναι η χρονογραφία του Sauger 1698, 319-323 (πρβλ. Καράλης 1878, 199-201). Από αυτόν άντλησαν ουσιαστικά και ο Tournefort 1727, 176 (τον οποίο γνώριζε ο Ξένος), και ο Σάθας 1865, 633-635. Για τον Κάψη πρβλ. Χατζηδάκης 1927, 169-170, και Πασχάλης 1927, 131-143. Από τα διαθέσιμα ονόματα των Ελλήνων πειρατών της εποχής του Κάψη, που παραθέτει η Κραντονέλλη 1991, 299-305, κανένα δεν ταιριάζει με του Μανουήλ.

¹⁵ Για το ιδεολογικό και αξιολογικό υπόστρωμα του *The Pirate*, που δεν είναι δυνατόν βέβαια να παραλληλιστεί με το αντίστοιχο του Έλληνα πειρατού, βλ. Schmidt 2002, 89-103 (όπου και μέρος της προγενέστερης βιβλιογραφίας).

¹⁶ Sauger 1698, 320: «de trois ou quatre des principaux de l'isle, qu'il sçavoit bien ne lui être pas favorables, et sur tout d'un nommé *Armeni*, le plus puissant Grec de tout Milo» (πρβλ. 200).

Αλλά τα δυο πρόσωπα, το ιστορικό (Κάψης) και το λογοτεχνικό (Μανουήλ) διαφέρουν σε πολύ περισσότερα (τουλάχιστον με βάση αυτά που μάς έγιναν γνωστά για τον «βασιλιά της Μήλου» από τους συγχρόνους του). Κάποιες αντιστοιχίες θα μπορούσε κανείς να αναζητήσει στον αμοραλισμό τού ήρωα του Έλληνας πειρατού του Ξένου και του *Anastasius* (1819) του Thomas Hope (1769-1831), δυο έργων όμως των οποίων οι υποθέσεις απέχουν μεταξύ τους έναν σχεδόν αιώνα. Ο Έλληνας πειρατής επίσης εμφανίζεται σε ορισμένους χώρους, από όπου πέρασε και ο ήρωας του Hope (Χίος, φυλακές της Κωνσταντινούπολης, Αιγαίο), αλλά δεν μπορεί να γίνει καμιά σύγκριση ανάμεσα στον στενό σχετικά κύκλο των περιπετειών του Μανουήλ και των πολλαπλών και ευρύτερων περιπλανήσεων του Αναστασίου, για να μην επεκταθούμε στο πλήθος των άλλων διαφορών τους¹⁷. Αλλά και η δράση του Έλληνα πειρατή Αργύρη Καραμήτσου (*Argiri Caramitzo*) στο τρίτομο μυθιστόρημα του William H. G. Kingston (1814-1880), *The Pirate of the Mediterranean*, που πρωτοεκδόθηκε στο Λονδίνο το 1851, όχι μόνο απέχει χρονικά από τον αντίστοιχο ήρωα του Ξένου, αλλά εκτυλίσσεται σε χώρους και πλαισιώνεται από καταστάσεις που δεν έχουν καμιά σχέση με τις περιπέτειες του Μανουήλ. Θα μπορούσαμε συνεπώς να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι ο Ξένος έπλασε τον δικό του Έλληνα πειρατή, αντλώντας απλά το θέμα της πειρατείας και μερικές γενικές ιδέες από τα παραδείγματα που προανέφερα ενδεικτικά ή από άλλα παρόμοια, που επίσης γνώριζε¹⁸.

Εκεί όμως που μπορούμε με μεγαλύτερη ευκολία να αναζητήσουμε την προέλευση της θεματικής έμπνευσης του Ξένου είναι στη διασύνδεση της υπόθεσης της ιστορικής του νουβέλας με τον έναν από τους τρεις ήρωές της: τον Αβιδήκ, που συνιστά και το κατεξοχήν ιστορικό πρόσωπο του Έλληνας πειρατού (τα άλλα, με την εξαίρεση ως ένα βαθμό του Ferriol, παίζουν δευτερεύοντα ρόλο)¹⁹.

¹⁷ Σύντομη περίληψη του έργου του Hope δίνει η Φαρίνου-Μαλαματάρη 1998, 27-28.

¹⁸ Τον *Anastasius* θα τον αναζήτησε ασφαλώς μετά τους παραλληλισμούς που έκαναν οι κριτικοί τού *Διαβόλου εν Τουρκία* με το πασίγνωστο έργο του Hope· βλ. ενδεικτικά *Supplement to the Observer*, 2 και 3 Μαρτ. 1851, 3α, *Αθηναί*, έτ. 20, αριθ. 1749 (26 Μαρτ. 1851), 4, και *Ελπίδα*, έτ. 9, αριθ. 620 (24 Μαρτ. 1851), 3-4.

¹⁹ Η μορφή «Αβιδήκ», αντί του ορθού «Αβεντίκ/Αβετίκ» δεν αποτελεί πρόβλημα: ο Ξένος προφανώς ακολούθησε την απόδοση «Aviedik» του ονόματος που βρήκε σε ένα από τα δημοσιεύματα που συμβουλευτήκε. Γενικά στη σχετική

Καταρχήν, η απαγωγή του Avedik (που, όπως αναφέρθηκε ήδη ήταν Πατριάρχης Κωνσταντινούπολης των Αποστολικών Αρμενίων και για ένα διάστημα και του αντίστοιχου θρόνου της Ιερουσαλήμ) δεν είναι επινόημα του Ξένου· ούτε και τα αίτια που την προκάλεσαν. Γι' αυτό και αξίζει, νομίζω, να ασχοληθούμε κάπως αναλυτικότερα με την ιστορία του, αναζητώντας τα σημεία της όπου συγκλίνουν και αποκλίνουν σε σχέση με όσα αναφέρονται στον *Έλληνα πειρατήν*. Η δραματική τροπή των γεγονότων σημειώθηκε όταν ο αρμένιος ιεράρχης, ενώ αρχικά ανέχθηκε (χωρίς να ευνοεί, όπως αναφέρει γενικά ένα τμήμα της σχετικής ιστοριογραφίας, αλλά και ο Ξένος) τη δραστηριότητα των Ιησουιτών στην Κωνσταντινούπολη, άρχισε να τους «κατατρέχει» «μετά τῆς ἀμειλικτοτέρας [!] σκληρότητας», ώστε να ανακόψει το ανεξέλεγκτο προσηλυτιστικό τους έργο στο αρμενικό στοιχείο της μεγάλης εκκλησιαστικής του δικαιοδοσίας²⁰. Η αλλαγή της τακτικής του Avedik πραγματοποιήθηκε σε μια περίοδο σοβαρών εξωτερικών πιέσεων και εσωτερικών αναταραχών σε ολόκληρη την Οθωμανική Αυτοκρατορία, που κορυφώθηκαν με την ανατροπή, με ανταρσία, του σουλτάνου Μουσταφά Β' (1695-1703) και την αντικατάστασή του από τον αδελφό του Αχμέτ Γ' (1703-1730)²¹. Όπως ήταν επόμενο, η στάση του θαρραλέου εκείνου ιεράρχη προκάλεσε τις αντιδράσεις των καθολικών ιεραποστόλων, ιδιαίτερα βέβαια των Ιησουιτών, οι οποίοι έπεισαν τον Ferriol να επιδιώξει –αξιοποιώντας προφανώς την ισχύ που του έδιναν οι γαλλοτουρκικές «διομολογήσεις»– την εξουδετέρωση του αντιπάλου τους με κάθε

βιβλιογραφία του 19ου αιώνα το όνομα του αρμένιου πατριάρχη εμφανίζεται με ποικίλες αποδόσεις (Avedick, Avétik, Avétiks, Avidick, Aviedik, Aviettis, Awerdiks, Arwedicks, Awedix κ.ά.).

²⁰ Οι περιπέτειες του αρμένιου πατριάρχη είχαν γίνει γνωστές ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα· βλ. τη σύντομη, αλλά ενημερωμένη αναφορά στον «Avidick» του πολυμαθή Salmon, 1744 [η 1^η έκδοση του 1725], 553-554. Πολλά στοιχεία για την οδύσσεια του Avedik (που επιβεβαιώθηκαν με έρευνες στα γαλλικά αρχεία) μας προσφέρει η αυτοβιογραφία του, που παρουσίασε σε σχολιασμένη γαλλική απόδοση ο Brosset 1874, στ. 186-197, και 1875, στ. 1-100. Πλήθος πληροφοριών περιέχει και το έργο του μεχιταριστή Chamichian 1827, 441-456, όπου όμως η απροκάλυπτη εχθρότητα προς τον «Aviedik», διώκτη του Mekhitar (1676-1749), του ιδρυτή του ομώνυμου τάγματος στο οποίο ανήκε ο συγγραφέας, υπονομεύει την εγκυρότητα της αφήγησής.

²¹ Hammer 1831, 82 κ.ε., 88 κ.ε. Η αναφορά του «πατισιάχ Αχμέτ του τρίτου» από τον Ξένο (ΕΠ, 17) γίνεται με τρόπο μάλλον αδιάφορο.

μέσο²². Ωστόσο, η υποστήριξη που πρόσφερε στον Avedik ο συντοπίτης του μουφτής –ο Seyyid Feyzullāh (1639-1703)– εξουδετέρωσε προσωρινά τις παρεμβάσεις του Γάλλου πρεσβευτή. Η πτώση όμως του μουφτή (και η εκτέλεσή του) έλυσε τα χέρια του Ferriol, που έπεισε τους Οθωμανούς να φυλακίσουν τον Avedik στο Επταπύργιο και στη συνέχεια να τον εξορίσουν στη Συρία. Αλλά σύντομα ο Avedik αποκαταστάθηκε στον πατριαρχικό του θρόνο, χάρη κυρίως στη θερμή υποστήριξη του ποιμνίου του και, κυρίως, όπως σημειώνει και ο Ξένος (ΕΠ, 28, 33), του μεγάλου βεζίρη «Τσορλή Άλη»²³. Ακολούθησε σκληρή αντεπίθεση των Ιησουιτών και του Ferriol, που οδήγησε σε νέα καθαίρεση του αρμένιου ιεράρχη (25 Φεβρουαρίου 1706) και μian ακόμα εξορία του, τη φορά αυτή στην Τένεδο²⁴. Ο Avedik λοιπόν, σύμφωνα με αρκετές πηγές (και την αυτοβιογραφία του) δεν εξορίστηκε ούτε βέβαια εγκαταστάθηκε στη Χίο, όπως παρουσιάζεται στον Έλληνα πειρατή²⁵. Στο νησί αυτό στάθμευσε για λίγες μόνο μέρες, τον Απρίλιο του ίδιου χρόνου, όταν, συνοδευόμενος από έναν Τούρκο τσαούση, κατευθυνόταν, με την άδεια της Υψηλής Πύλης, προς την Ιερουσαλήμ (την έδρα της δεύτερης πατριαρχείας του). Στη Χίο λοιπόν

²² Από την αλληλογραφία του Ferriol (πρβλ. Topin 1870, 156-157, 383 σημ. 3, 401, 406-408) προκύπτουν ευθύνες στον «père Hyacinthus» (ηγούμενο της μονής των καπουτσίνων στην Κωνσταντινούπολη), στον αρχηγό της ιησουιτικής αποστολής στην Κωνσταντινούπολη François Braconnier (1656-1716) και στον υπεύθυνο της ιησουιτικής προπαγάνδας στη Χίο στα 1706-1707 François Tarillon (1666-1735). Πρβλ. Schefer 1894, 56-57, και Chamichian 1827, 444-446. Για τον Braconnier, βλ. το σχετικό λήμμα του Bil 1937, στ. 338-339. Τόσο ο Braconnier όσο και ο Tarillon πρωτοστάτησαν στην επέκταση της δράσης των Ιησουιτών και σε άλλα μέρη της ελληνικής Ανατολής, ιδιαίτερα στη Μακεδονία: Τσούρκας 1968, 365-397, Dumon 1971, 38-67· πρβλ. Ρούσος-Μηλιδόνης 1989-90, 32-61. Οι παρεμβάσεις των Γάλλων πρεσβευτών στην Κωνσταντινούπολη υπέρ των Ιησουιτών και γενικά των καθολικών μισιοναρίων στηρίζονταν στους όρους της ανανεωμένης πρόσφατα (1673) γαλλοτουρκικής συνθήκης, που ενίσχυαν το καθιερωμένο από τον 16ο αιώνα γαλλικό θρησκευτικό προτεκτοράτο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Για το ιδίομορφο αυτό καθεστώς, βλ. Κούκκου 1967, 87 κ.ε.

²³ Brosset 1875, στ. 20-27. Για την υποστήριξη που βρήκε ο Avedik από τον μουφτή και στη συνέχεια από δυο μεγάλους βεζίρηδες, τον Amcazade Köprülü Hüseyin pasha (1644-1702) και τον Damad Çorlulu Alî pasha (1660-1712), βλ. Hammer 1831, 56 κ.ε. Πρβλ. Topin 1870, 161-167.

²⁴ Brosset 1875, στ. 31-33. Πρβλ. Aslan 1920, 111-112.

²⁵ Μερικές, πάντως, πηγές αναφέρουν ως τόπο εξορίας του τη Χίο, αλλά, όπως θα δούμε αμέσως πιο κάτω, προήλθαν από παρερμηνεία των σχετικών πληροφοριών για την παρουσία του Avedik στο νησί.

(όπως σημειώνει και ο Ξένος) πραγματοποιήθηκε και το σχέδιο της βίαιης απαγωγής του, με τη συνδρομή του Γάλλου υποπροξένου Bonnal και του Tarillon²⁶. Οι Γάλλοι, αφού πρώτα δωροδόκησαν τον τσαούση, επιβίβασαν τον Avedik με δόλο σε ένα μικρό γαλλικό εμπορικό καράβι (με καπετάνιο κάποιον Thomasin και όχι βέβαια τον Έλληνα πειρατήν Μανουήλ) και τον μετέφεραν πρώτα στη Μεθώνη (και όχι στην Κορώνη: ΕΠ, 39) και στη συνέχεια (30 Απριλίου) στη Μεσσήνη, όπου και τον κράτησαν αλυσοδεμένο στο εκεί λιμοκαθακτήριο επί πέντε ολόκληρους μήνες²⁷. Τελικά, ο Γάλλος πρόξενος της Μεσσήνης, εκτελώντας πάντοτε εντολές του Ferriol, τον έστειλε με μια γαλλική ταρτάνα στη Μασσαλία²⁸, όπου, αφού πρώτα πέρασε από μίαν ακόμα σκληρή δοκιμασία απάνθρωπων ταπεινώσεων, ρίχτηκε –και πάλι αλυσοδεμένος– στις φυλακές «των κακούργων των καταδικασμένων σε αναγκαστικά έργα» (*malfaiteurs, condamnés aux travaux forcés*)²⁹. Όσα, ωστόσο, ακολούθησαν, μολονότι αποδείχτηκαν και πάλι σκληρά για τον πολυπαθή αρμένιο ιεράρχη, δεν συμφωνούν και πάλι με την αφήγηση του Ξένου: Ο Avedik έζησε 40 μέρες απομόνωσης σε ένα σκοτεινό κελί (*dans un profond cachot*) του ναυστάθμου της Μασσαλίας· αλλά ο φρούραρχος της πόλης, παρά την παροιμιώδη σκληρότητά του στους κρατούμενους του, δεν του φόρεσε, εκτελώντας οδηγίες πάντοτε του Ferriol, «σιδηρούν προσωπίον» (ΕΠ, 46)³⁰. Επιπλέον, όταν, μετά τη λήξη της

²⁶ Για την εμπλοκή του Tarillon: Topin 1870, 169.

²⁷ Για το τμήμα αυτό του ταξιδιού, που δεν αναφέρεται στον Έλληνα πειρατήν, βλ. Brosset 1875, στ. 33-37.

²⁸ Σύμφωνα με τις πηγές του Topin 1870, 169-170, ο Avedik είχε καταφέρει να επιδώσει κρυφά δυο γράμματά του σε έναν Χιώτη, τον Σπάρταλη, ένα για τον Μαυροκορδάτο –τον τότε μεγάλο δραγουμένο Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο (1641-1709)– και ένα για τον Αρμένιο «Théodat», ζητώντας την παρέμβασή τους για την απελευθέρωσή του. Ωστόσο, από ακριτομύθια του Σπάρταλη στη Σμύρνη έγινε γνωστή στους Γάλλους η κίνηση εκείνη και τα γράμματα του άτυχου πατριάρχη έφτασαν τελικά στα χέρια του Ferriol. Πιθανόν ο Σπάρταλης να είναι ο «Νικολής Σπάρταλης ο Χιώτης, ντραουμάνος τού καδή», που συναντούμε στη Νάξο το 1680: Σφυρόερας 2002, 54-55. Ο Μαυροκορδάτος πάντως έκανε εν ονόματι της Υψηλής Πύλης αρκετά διαβήματα για την απελευθέρωση του Avedik: Topin 1870, 189.

²⁹ Brosset 1875, στ. 37-38.

³⁰ Ο Topin 1870, 170, καταγγέλει τον περιβόητο για τη βαναυσότητά του «intendant des galères Montmor», για όσα υπέστη ο Avedik στη Μασσαλία. Για τον Jean-Louis de Montmort (1648-1720) και την σκληρότητά του κατά τη μακρόχρονη θητεία του ως «Intendant» της Μασσαλίας, βλ. Bamford 1973, 120-121, 127.

νέας του δοκιμασίας ο Avedik «μετακομίσθηκε», δεν «έφυλακίσθη εις τό φρούριον Pignerol» (το σημερινό Pinerolo του τότε γαλλικού Πεδεμοντίου), αλλά «au couvent de S.-Michel», δηλαδή στο μοναστήρι του ομώνυμου βράχου της Βρετάνης (Mont de St.-Michel), που τότε χρησίμευε και ως φυλακή³¹. Εξάλλου, τα βάσανα του Avedik δεν είχαν ακόμα τελειώσει: Στο Mont de St.-Michel, όπου έμεινε απομονωμένος τρία ολόκληρα χρόνια (1707-1709), υπέφερε καθημερινούς εξευτελισμούς από τους μοναχούς-φύλακες του ως αιρετικός, σχισματικός, αρειανός, νεστοριανός κλπ.³² Στη συνέχεια, τον Ιανουάριο του 1710, ακολούθησε νέα μεταγωγή του (που την αγνοεί ή την παραλείπει ο Ξένος) «dans une prison secrète» του Παρισιού, δηλαδή στη Βαστίλη. Τελικά, εκεί –στη «φυλακή της εξιλέωσης» (prison d'expiation), όπως τη χαρακτήρισε ο ίδιος ο Avedik– δεν έμεινε παρά μόνο 40 μέρες. Η απόγνωσή του τον έπεισε τελικά να απαρνηθεί στις 22 Σεπτεμβρίου 1710 τις προγονικές θρησκευτικές του πεποιθήσεις· και μόνον τότε κέρδισε, μετά από αλλεπάλληλες κακουχίες και βάνανυες ταπεινώσεις, την πολυπόθητη ελευθερία, αλλά όχι και την επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη. Εξάλλου, δεν έζησε για πολύ: Στις 21 Ιουλίου 1711, δέκα μόλις μήνες μετά τη δημόσια μεταστροφή του στον καθολικισμό και την ταυτόχρονη απελευθέρωσή του, πέθανε³³.

Η αυτοβιογραφία λοιπόν και αρκετά από τα διαθέσιμα ιστορικά στοιχεία για τις περιπέτειες του Avedik δείχνουν ότι δεν ήταν αυτός, όπως γράφει ο Ξένος, ο «σιδηροπροσωπιδωμένος άνθρωπος»³⁴. Ωστόσο, η ταύτιση αυτή δεν ήταν και πάλι επινόημα του συγγραφέα του *Έλληνας πειρατούς*: Ήδη από το 1825 ο λόγιος Γάλλος στρατιωτικός και διπλωμάτης Jean de Taulès, σε ένα πολύκροτο φυλλάδιό του, είχε προτείνει τον Avedik (Arwediks) ως το ιστορικό πρόσωπο που κρυβόταν πίσω από τον μυστηριώδη «άνθρωπο με το σιδερένιο προσωπίο». Τη χρονολογική αντίφαση μεταξύ της απαγωγής του αρμένιου ιεράρχη (1706) και των στοιχείων που εμφανίζουν τα αρχεία της Βαστίλ-

Πάντως, ο ίδιος ο αρμένιος πατριάρχης αφηγείται ότι, όταν έκλεισε ο κύκλος αυτός των ταλαιπωριών του, ο «seigneur intendant» φρόντισε, κατά την μεταγωγή του από τη Μασσαλία, να τον εφοδιάσει με ρούχα: Brosset 1875, στ. 38-39.

³¹ Topin 1870, 185, 195. Πρβλ. και Dupont 1933, 86-91 (για τον Αβιδήκ).

³² Brosset 1875, στ. 38-39.

³³ Topin 1870, 197-198· Brosset 1875, στ. 40-41.

³⁴ Η φράση αποτελεί απόδοση της γαλλικής προσωνομίας του αινιγματικού «homme-au-masque de fer».

λης για το θάνατο του θεωρούμενου «ανθρώπου με το σιδερένιο προσωπείο» (19 Νοεμβρίου 1703), την απέδωσε στην πλαστογράφηση των σχετικών εγγράφων (και χρονολογιών) από τους ενεχόμενους Ιησουίτες³⁵. Ωστόσο, ο Taulès αμφέβαλε αν ο Avedik είχε περάσει και από το φρούριο Pignerol, όπως γράφει ο Ξένος, και δεν διέθετε –τότε– μαρτυρίες για την κράτησή του και στο μοναστήρι του St.-Michel, όπως αναφέρεται στην αυτοβιογραφία του θύματος· πίστευε ότι ο αρμένιος πατριάρχης μεταφέρθηκε κατευθείαν από τις φυλακές της Μασσαλίας ή της γειτονικής νήσου Sainte-Marguerite στη Βαστίλη³⁶.

Συνεπώς ο Ξένος δεν ακολούθησε τις απόψεις του Taulès, άσχετα αν τις γνώριζε (αναφέρονταν άλλωστε συνεχώς στα διάφορα βιβλία της εποχής για τον «άνθρωπο με το σιδερένιο προσωπείο»). Πιθανότερο φαίνεται να άντλησε το θέμα του Avedik από άλλα κείμενα, μάλλον από τα περισσότερα δημοσιεύματα εφημερίδων. Ίσως μάλιστα και η ασάφεια ως προς την εθνότητα του «Αβιδήκ» να οφείλεται και σε ένα από αυτά. Στο ανώνυμο π.χ. άρθρο, που δημοσιεύτηκε στους *Times* του Λονδίνου τον Ιανουάριο του 1840 με τίτλο «The Man with the Iron Mask», ο συντάκτης, μολοντί συμφωνεί σε πολλά με τον Taulès, χαρακτηρίζει τον «Avedick» ως «the prisoner of Pignerol», αλλά και ως «the Greek patriarch» που, μετά από πιέσεις των Ιησουιτών, απήχθη από τη Χίο (secretely carried away from the Isle of Scio) και μεταφέρθηκε στη Γαλλία με πολεμικό πλοίο, όπου φυλακίστηκε σε μυστικές φυλακές και από όπου δεν επέστρεψε ποτέ (where he was secretely detained a close prisoner, and from whence he never returned). Αλλά και ορισμένες φράσεις του Ξένου, που αναφέρονται στα αίτια που προκάλεσαν την απαγωγή, θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως παραφράσεις του σχετικού αποσπάσματος αυτού του δημοσιεύματος:

... Avedick had been raised to the patriarchate by the influence of the Society of Jesus, to the members of which fraternity he had solemnly pledged himself to show favour to the Catholics; but, the moment he obtained the wished-for elevation, he forgot his pledge, and persecuted the Papists within his jurisdic-

³⁵ Taulès 1825, 19 κ.ε. Η επιχειρηματολογία ανατράπηκε σύντομα με βάση γαλλικά αρχειακά έγγραφα· βλ. π.χ. Jacob [Lacroix], 1837, 182-183, Topin 1870, 171 κ.ε., Jung 1873, 109-110, και Funck-Brentano 1904, 107-108. Βιογραφικά στοιχεία για τον Pierre-Jean-François de Taulès de Domecq στις Mézin 1998, 560.

³⁶ Taulès 1825, 23 κ.ε., 70 κ.ε., 104, 168 κ.ε.

tion with the most unrelenting cruelty. Avedick was placed on board a ship-of-war, and carried to France, where he was secretly detained a close prisoner, and from whence he never returned³⁷.

... Αβιδήκ, ὅστις καί τοι ἀρθεῖς εἰς τόν ὄν κατέχει ὑψηλόν κληρικόν βαθμόν διά τῆς ἐπιρροῆς τῶν Ἰησουϊτῶν, πιστευσάντων εἰς τὰς προϋποσχέσεις αὐτοῦ, ὅτι δηλαδή ἤθελε παρᾶσχει πᾶσαν δυνατήν βοήθειαν πρὸς τοὺς καθολικοὺς, οὐδαμῶς ἐτήρησε τόν λόγον του, ἀλλ' ἐκ τοῦ ἐναντίον κατέτρεχεν αὐτοὺς μετὰ τῆς ἀμειλικτοτέρας σκληρότητος... Ὁ Μαρκέσιος ἐπενόησε τρόπον ἄλλον... ν' ἀποσπάσῃ αὐτόν ἀπὸ τῆς νήσου εἰς ἣν κατοικεῖ, νά τόν φέρῃ εἰς τὴν Γαλλίαν, καί ἐκεῖ νά τόν φυλακίσῃ εἰς ὄχυρόν τι φρούριον, ὅθεν νά μὴ δυνηθῇ νά ἐκφύγῃ ποτέ (ΕΠ, 32-33).

Εἶναι λοιπόν πιθανόν ο Ἐένος να συμβουλευτήκε το δημοσίευμα αυτό κατά τις συχνές αναδιφήσεις του στους *Times*, μετά την εγκατάστασή του (το 1847) στο Λονδίνο εφτά χρόνια μετά τη δημοσίευσή του στην εφημερίδα, επιλέγοντας ἔτσι να εντάξει τη δική του ιστορία σε μιαν ἀπό τις λιγότερο τεκμηριωμένες παραλλαγές της πολυσυζητημένης ιστορίας του «ανθρώπου με το σιδηρένιο προσωπεῖο»³⁸. Και επειδή ο «Reader of History» των *Times* στήριξε, ὅπως μπορεῖ κανεῖς να διαπιστώσει ἀπὸ μια πρόχειρη αντιπαραβολή, το δικό του κείμενο στην *Ιστορία της Οθωμανικῆς Αυτοκρατορίας* του Joseph von Hammer-Purgstall (1774-1856)³⁹, θα πρέπει να θεωρήσουμε ὅτι και ο Ἐένος ἀντλησε –ἐμμεσα– το θέμα του Avedik ἀπὸ το κλασικό αυτό ἔργο του μεγάλου αὐστριακοῦ ανατολιστή. Ὅπως κι αν ἔχουν τα πράγματα, ὅταν γράφτηκε Ὁ Ἑλλην πειρατής, εἶχαν ἤδη κυκλοφορήσει για τον μυστηριώδη φυλακισμένο της Βαστίλης αρκετά δημοσιεύματα και ποικίλα

³⁷ *Times*, 1 Ιαν. 1840, 1: «To the Editor», υπογρ. «A Reader of History». Το επίθετο «Greek» ἔχει ἐδῶ μᾶλλον περιεχόμενο ἐκκλησιαστικό: ο συντάκτης ἐννοεῖ «ορθόδοξος» (και στην περίπτωση των Ἀρμενίων «ἀποστολικός»). Το κείμενο ἀναδημοσιεύτηκε την ἴδια χρονιά στο περιοδικό *The Mirror of Literature, Amusement, and Instruction*, ἀριθ. 990 (8 Φεβρ, 1840), 90-91, ὅπου ὁμως ο σχολιαστής, ἀκολουθώντας κυρίως το ἔργο του Jacob [Lacroix], 1837, ἀμφισβητεῖ τη θέση του «Reader of History» και του Taulès. Συνεπῶς, ο Ἐένος δεν συμβουλευτήκε μᾶλλον την ἀναδημοσίευση του κειμένου των *Times* στο *The Mirror of Literature*.

³⁸ Στο θέμα του «ανθρώπου με σιδηρένιο προσωπεῖο» στην ευρωπαϊκὴ πεζογραφία ἀφιερῶνει ἐιδικὴ ἐνότητα ο Maxwell 2009, 145-147, 156.

³⁹ Hammer 1831, 123-124.

έντυπα που απέκλειαν την ταύτιση του αρμένιου πατριάρχη με τον «σιδηροπροσωπιδωμένον άνθρωπον»⁴⁰.

*

Ο Στέφανος Ξένος έπλασε, παρά τη βραχύτητα του αφηγήματός του, μιαν αρκετά πρωτότυπη (για τα δεδομένα της εποχής και όχι μόνον) υπόθεση, με ελκυστική πλοκή, αινιγματικά επεισόδια και πειστικούς ήρωες. Ωστόσο, παρά την ενδιαφέρουσα και αναμφισβήτητα πρωτότυπη πλοκή του, Ο Έλλην πειρατής παρουσιάζει μερικά από τα αρνητικά χαρακτηριστικά και τις υπερβολές της γραφής του συγγραφέα του: γλώσσα αρχαϊκή, δύσκαμπτη και κάπως ατημέλητη και ύφος συχνά εξεζητημένο. Πάντως, υπάρχουν τμήματα της αφήγησης που δεν κεντρίζουν το ενδιαφέρον του αναγνώστη μόνο με την πλοκή ή τον μυστικισμό τους, αλλά και με την ποιότητα των περιγραφών. Ακολουθώντας το επιτυχημένο προηγούμενο του *Διαβόλου εν Τουρκία*, ο Ξένος ζωντανεύει το κείμενό του χρησιμοποιώντας και εδώ λέξεις και εκφράσεις της νεοελληνικής ή ακόμα και της τουρκικής (ιδιαίτερα σε διοικητικούς όρους), σε μια προσπάθεια να κάνει πειστική τη σκιαγράφιση των ηρώων του, Ελλήνων και Οθωμανών. Οι πλατειασμοί δεν λείπουν, αλλά είναι σχετικά περιορισμένοι, όπως περιορισμένη είναι και η έκταση πολλών διαλόγων, αλλά και η (ανυπόφορη σε ορισμένα από τα μεγάλα πεζογραφήματά του) λεξιθηρία. Γενικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο πεζογράφος ύφανε την τραγική ιστορία του αρμένιου ιεράρχη και του ρομαντικού έρωτα της ανειψιάς του με τον πειρατή με αληθοφάνεια και, από την άποψη της επιλογής και της επεξεργασίας τουλάχιστον του θέματος, με επιτυχία. Είναι επίσης εμφανής η οικονομία στην αφήγηση, ιδιαίτερα στα σημεία που αφορούν στον Αβιδήκ και τις περιπέτειές του. Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι, άσχετα από το ιστορικό του περιεχόμενο, ο Έλλην πειρατής αποτελεί αξιανάγνωστο (με τα μέτρα πάντοτε της εποχής του) και οπωσδήποτε αξιοπρόσεκτο πεζογράφημα.

⁴⁰ Jacob [Lacroix], 1837, 182-183, και, κυρίως, Dumas 1843, 284-285. Πάντως, η αγγλική έκδοση του κεφαλαίου, του σχετικού με τον «άνθρωπο με το σιδερένιο προσωπίο» στο έργο αυτό του Alexandre Dumas πραγματοποιήθηκε στα 1895, αρκετά δηλ. χρόνια μετά τη δημοσίευση του *Έλληνας πειρατού*.

Βιβλιογραφία

278

- ASLAN 1920. Kevork Aslan, *Armenia and the Armenians, from the Earliest Times until the Great War (1914)*. Μετάφρ. Pierre Crabitès, Νέα Υόρκη: Macmillan, 1920.
- BAMFORD 1973. Paul W. Bamford, *Fighting Ships and Prisons. The Mediterranean Galleys of France in the Age of Louis XIV*. Oxford Univ. Press, 1973.
- BIL 1937. A. de Bil «Braconnier, François». *Dictionnaire d'histoire et géographie ecclésiastiques* 55-56 (1937), στ. 338-339.
- BROSSET 1874 και 1875. M. Brosset, «Le prétendu masque de fer arménien ou Autobiographie du vartabied Avétik, de Thokhath, déposé du patriarcat de Constantinople et de l'emploi de supérieur de Jérusalem, traduit de l'arménien». *Bulletin de l'Académie impériale des Sciences de St.-Petersbourg* 19 (Αγ. Πετρούπολη 1874), στ. 186-197, και 20 (1875), στ. 1-100.
- ΒΟΥΤΟΥΡΗΣ 1995. Παντελής Βουτουρής, *Ως εις καθρέπτην... Προτάσεις και υποθέσεις για την ελληνική πεζογραφία του 19^{ου} αιώνα*. Αθήνα: Νεφέλη, 1995.
- CHAMICHIAN 1827. Michael Chamichian, *History of Armenia*. Αγγλ. μετάφρ. (και σύνοψη) Johannes Avdall, τόμ. 2. Καλκούτα: Bishop's College Press, 1827.
- ΧΑΤΖΗΓΕΩΡΓΙΟΥ-ΧΑΣΙΩΤΗ 1990. Β. Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, «Οι διπλωματικές πρωτοβουλίες του Στ. Ξένου για την προσάρτηση της Ηπειροθεσσαλίας και ο σατιρικός τύπος της εποχής». *Τιμητικός τόμος στη μνήμη Σταμάτη Καρατζά*. Θεσσαλονίκη, 1990, 147-161.
- 1996. Β. Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, «Στέφανος Ξένος. Παρουσίαση, ανθολόγηση», *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, τόμ. 3 (1830-1880). Αθήνα: Σοκόλης, 1996, 378-400.
- 2001. Β. Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, «Δημοσιογραφία και πολιτική: Οι περιπέτειες της εφημερίδας *Ο Βρετανικός Αστήρ* (1860-1862)». *Θέματα Νεοελληνικής Φιλολογίας (Μνήμη Γ. Π. Σαββίδη)*. Πρακτικά *Η' Επιστημονικής Συνάντησης*, 11-14 Μαρτίου 1997. Αθήνα: Ερμής, 2001, 152-164.
- 2005. Βικτωρία Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, «Η λογοτεχνία στην υπηρεσία της ιστοριογραφίας: Ο Αλή πασάς και ο κόσμος του στο έργο του Στέφανου Ξένου». *Ο λόγος της παρουσίας*. Τιμητικός τόμος για τον Παν. Μουλλά. Επιμ. Μαίρη Μικέ/Μίλτος Πεχλιβάνος/Λίζυ Τσιριμώκου. Αθήνα: Σοκόλης, 2005, 275-282.
- 2007. Β. Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, «Ο Στέφανος Ξένος ως εκφραστής του ελληνικού εκσυγχρονισμού τον 19^ο αιώνα», *Cultura Neogriega. Tradición y modernidad / Gaurko Greziaren Kultura. Tradi-*

ziosa eta modernitate / Νεοελληνικός Πολιτισμός. Παράδοση και Νεωτερικότητα. Επιμ. Javier Alonso Aldama/Olga Omatos Sáenz. Vitoria-Gasteiz: Univ. del País Vasco, 2007, 319-327.

- ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ 1927. Ιωσήφ Χατζηδάκης, *Η ιστορία της νήσου Μήλου*. Αθήνα: Γιαννουλής Βήχος, 1927.
- DAKIN 1955. Douglas Dakin, *British and American Philhellenes during the War of Greek Independence*. Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ, 1955.
- DUMAS 1843. Alex. Dumas et al., *Crimes célèbres*. Παρίσι: Admin. de la Librairie, 1843.
- DUMON 1971. Yves-Jean Dumon, «Το μητρώον βαπτίσεων της Καθολικής Εκκλησίας Θεσσαλονίκης (1702-1727)». *Μακεδονικά* 11 (1971), 38-67.
- DUPONT 1933. Étienne Dupont, *Les légendes criminelles et l'histoire: La Bastille des mers; Les exilés de l'ordre du roi au Mont-Saint-Michel (1685-1789)*. Παρίσι: Perrin et Cie, 1933.
- FRAZEE 1983. Charles A. Frazee, *Catholics and Sultans. The Church and the Ottoman Empire, 1453-1923*. Cambridge Univ. Press, 1983.
- FUNCK-BRENTANO 1904. Frantz Funck-Brentano, *Légendes et archives de la Bastille*. Παρίσι: Hachette, 1904, 107-108.
- ΓΕΩΡΓΑΝΤΑ 1992. Αθηνά Γεωργαντά, *Αιών βυρανομανής. Ο κόσμος του Byron και η νέα ελληνική ποίηση*. Αθήνα: Εξάντας, 1992.
- HAMMER 1831. Joseph von Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches*, τόμ. 7. Πέστη: C.A. Hartleben, 1831.
- JACOB 1837. Paul L. Jacob [=Paul Lacroix], *L'homme au masque de fer*. Παρίσι: Victor Magen, 1837.
- JONES 1987. James F. Jones, «The Don Juan manqué of Prévost's *Histoire d'une Grecque moderne*». *Eighteenth-Century Life* 11/3 (Νοέμβρ. 1987), 48-61.
- JUNG 1873. Th[éodore] Jung, *La vérité sur le masque de fer (Les Empoisonneurs). D'après des documents inédits...* Παρίσι: Henri Plon, 1873 (αναστ. επανέκδ. 2005).
- ΚΑΡΑΛΗΣ 1878. *Ιστορία των αρχαίων δουκών και λοιπών ηγεμόνων του Αιγαίου Πελάγους...* Μτφρ. Αλέξανδρος Μ. Καράλης. Ερμούπολη: τύπ. «Πατριδός», 1878.
- KEVORKIAN 1985. R. H. Kevorkian, «Documents d'archives français sur le patriarcat arménien de Constantinople (1701-1714)». *Revue des Études Arméniennes* 19 (1985), 333-371.
- KINGSTON 1851. William H. G. Kingston (1814-1880), *The Pirate of the Mediterranean. A Tale of the Sea*. Λονδίνο: George Routledge & Sons, 1851.
- ΚΟΥΚΚΟΥ 1967. Ελένη Ε. Κούκκου, *Αι διομολογήσεις και η γαλλική προσοψασία εις την Ανατολήν, 1535-1789*. Αθήνα: χ.ε., 1967.

- ΚΡΑΝΤΟΕΛΛΗ 1991. Αλεξάνδρα Κραντονέλλη, *Ιστορία της πειρατείας στους μέσους χρόνους της Τουρκοκρατίας, 1538-1699*, τόμ. 1. Αθήνα: Εστία, 1991.
- LACROIX. Βλ. JACOB 1837.
- ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ 1974. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Πρόλογοι ελληνικών μυθιστορημάτων (1830-1930)*. Θεσσαλονίκη: Κωνσταντινίδης, 1974.
- MAXWELL 2009. Richard Maxwell, *The Historical Novel in Europe, 1650-1950*. Cambridge University Press, 2009.
- ΜΕΖΙΝ 1998. Anne Mézin, *Les consuls de France au siècle des lumières (1715-1792)*. Παρίσι: Ministère des Affaires Étrangères, 1998.
- MOORE 1941. John Robert Moore, «Defoe and Scott». *Modern Language Association (Proceedings)* 56/3 (1941), 710-735.
- ΜΟΥΛΛΑΣ 1993. Παν. Μουλλάς, *Ρήξεις και συνέχειες: Μελέτες για τον 19^ο αιώνα*. Αθήνα: Σοκόλης, 1993.
- 1998. Παν. Μουλλάς, *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές ως τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, τόμ. 1 (1830-1880). Αθήνα: Σοκόλης, 1998.
- ΝΤΕΝΙΣΗ 1995. Σοφία Ντενίση, *Μεταφράσεις μυθιστορημάτων και διηγημάτων (1830-1880)*. Εισαγωγική μελέτη και καταγραφή. Αθήνα: Περίπλους, 1995.
- ΠΑΣΧΑΛΗΣ 1927. Δ. Πασχάλης, «Ο βασιλεύς της Μήλου (1677-1680)». *Ανδριακόν Ημερολόγιον*, έτ. 1927, 131-143.
- ΦΑΡΙΝΟΥ-ΜΑΛΑΜΑΤΑΡΗ 1998. Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, «Έλληνας, Oriental ή τι; Ο Anastasius του Thomas Hope και ο Πολυπαθής του Γρηγορίου Παλαιολόγου». *Σύγχρονα Θέματα*, περ. β', αριθ. 67 (Απρ.-Ιούν. 1998), 27-35.
- ΡΟΥΣΟΣ-ΜΗΛΙΔΟΝΗΣ 1989. Μάρκος Ν. Ρούσος-Μηλιδόνης, «Αποστολή Ιησουιτών στη Μακεδονία το 17^ο και 18^ο αιώνα». *Μακεδονικά* 27 (1989-90), 32-61.
- SAINTE-BEUVE 1846. Sainte-Beuve, «Mademoiselle Aïssé», *Revue des deux mondes*, 13 (1846), 292-318.
- SALMON 1744. [Thomas] Salmon, *Modern History or the Present State of All Nations....*, 3^η έκδ., τόμ. 1, Λονδίνο: Longman et al., MDCCLXIV [1744· η 1^η έκδοση του 1725].
- ΣΑΘΑΣ 1865. Κ. Σάθας, «Ο βασιλεύς της Μήλου». *Χρυσάλλις*, τόμ. 3, αριθ. 69 (15 Νοεμβρ. 1865), 633-635.
- SAUGER 1698. R***. [=Robert], *Histoire nouvelle des anciens ducs et autres souverains de l'Archipel*. Παρίσι: Etienne Michallet, 1698.
- SCHEFER 1894. *Mémoire historique sur l'ambassade de France à Constantinople, par le marquis de Bonnac, publié avec un précis de ses négociations à la Porte Ottomane*. Επιμ. Charles Schefer. Παρίσι: Ernest Leroux, 1894.

- SCHMIDT 2002. Arnold Schmidt, «Walter Scott's *The Pirate*: Imperialism, Nationalism, and Bourgeois Values». *Fictions of the Sea: Critical Perspectives on the Ocean in British Literature and Culture*. Επιμ. Bernhard Klein. Ashgate: Aldershot, 2002, 89-103.
- SCOTT 1844. Walter Scott, *Waverly Novels*, τόμ. 6. Εδιμβούργο-Λονδίνο: Robert Cadell-Houlston & Stoneman, 1844.
- ΣΦΥΡΟΕΡΑΣ 2002. Βασ. Βλ. Σφυρόερας, «Οι Έλληνες Δραγουμάνοι του Στόλου». *Ρωμιοί στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης*. Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης της καθ' ημάς Ανατολής, 2002, 53-65.
- TAULÈS 1825. *L'homme au masque de fer. Mémoire historique,...* par Feu le Chevalier de Taulés. Παρίσι: Impr. de Gaultier-Laguionie, 1825.
- TONNET 2001. Henri Tonnet, *Ιστορία του ελληνικού μυθιστορήματος*. Μτφρ. Μαρία Καραμάνου. Αθήνα: Πατάκης, 2001.
- TOPIN 1870. Marius Topin, *L'homme au masque de fer*. Παρίσι: E. Dentu, 1870.
- TOURNEBIZE 1930. H. F. Tournebize, «Arménie». *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques* 4 (1930), στ(ήλες) 328-330.
- TOURNEFORT 1727. Pitton de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant...*, τόμ. 1. Lyon: Frères Bruyset, 1727.
- ΤΣΟΥΡΚΑΣ 1968. Κλεόβουλος Δ. Τσούρκας, «Το οδοιπορικόν ενός Ιησουΐτου ιεραποστόλου εις την "Ελλάδα" κατά το 1712-1714». *Μακεδονικά* 8 (1968), 365-397.
- ΞΕΝΟΣ, 1874. *Ο Έλλην πειρατής, ιστορικόν διήγημα του κυρίου Στεφάνου Ξένου*. Εκδίδεται υπό Κ. Ν. Παπαμιχαλοπούλου, τελειοφοίτου της Νομικής. Αθήνα: Εκ του τυπογραφείου των αδελφών Βαμβαρίγου, 1874.
- 1880. *Ο Έλλην πειρατής. Ιστορικόν διήγημα υπό Σ. Ξ. Σάμος: Υπό του Τυπογραφείου «Ο Πυθαγόρας»*, 1880.
- 1892. Στέφανος Ξένος, *Ο Διάβολος εν Τουρκία*, τόμ. 1 (4^η ελλην. έκδ. Αθήνα: Αναστ. Δ. Φέξης, 1892).